

חקר האסלאם

ברנארד לואיס

שומרי האדיקות והסמכות, החוק ועיקרי האמור-נה; ומצד אחר, הדרוישים ושכמותם, מקיימי מסורת — או ליתר דיוק, הרבה מסורות מקור-מיות — של דת ודתיות מקומית. שתי הקבוצות נזהגות לומר הן לרשות המדינית: ה"עור-למא" בצורת תמיכה פעילה, הדרוישים בהשלמה סבילה ולו בקרתית — אף שבאחרונים נהגו הממשלות תדיר מנהג חשד, משום הרגשות וה-אנרגיות העזים שביכלתם לעצור או להתיר.

הריפורמות ברוח המערב היו לרועץ לשתי הקבוצות. העולמא, שכבר היו בזיקה כלשהי לרשות המדינית, נעשו כפופים לה לחלוטין, ואיבדו את המגע עם העם. הדרוישים, יחד עם ההמונים שעמם היו נמנים, תהום רחבה ומתרחבת הפרייה דה ביניהם ובין העיליתות הפוליטיות והאינטלקטואליות המושפעות מן המערב, שלא היה עוד כל שיתוף רוחני, ואפילו שיתוף בלבוש, ביניהם ובין הרוב שרוחות המערב לא הגיעו אליו. גם העולמא גם הדרוישים היו נתוקים מן העולם המודרני, אשר עמו נאבקו העיליתות החדשות ובה בשעה שאפו להשתלב בו.

בעולם חדש זה נחשבה התיאולוגיה לדבר שאבד עליו כלח, והמיסטיציזם של הדרוישים לאמונת-הבל מבישה ומסוכנת. תקות הישועה היחידה היו תיקונים כלכליים, חברתיים, ועל הכל מדיניים, שהורתם ומימושם, כביכול, לפי סידרת אידיאולוגיות אירופיות מיובאות.

ב

במאת השנים האחרונות ראו אירופה, ואחר-כך אמריקה הצפונית, את העולם המוסלמי ב-מראה עקומה של קטיגוריות ומונחים אירופיים, ואחר-כך צפון-אמריקניים. אף המוסלמים, מט-עמי אפגה, פרסטיז'ה, ואפשר גם מהכרה, מתא-רים את ארצותיהם תדיר במונחים מערביים אלו. משקיפים מערביים — עתונאים, מדינאים, תלמידי

במשך המאה התשע-עשרה לבשו הצורות, הל-שון, ובמידת-מה אף דפוסי חיי הציבור בארצות המוסלמיות, מראית מערבית, ולפיכך חילונית. באותן ארצות שהיו כפופות לשלטון אירופה היה התהליך איטי, זהיר ולוקה בחסר; ואילו בארצות שעצמאותן המדינית נתקיימה בידי שליטיהן המוסלמיים, יכלו השליטים לאכוף תי-קונים ברוח המערב בפחות היסוס ונקיפת-לב. בהלאימים את הכנסות הוקף ובהנהיגם משפט וחינוך נוסח חדש — היינו נוסח מערבי — שללו מן ה"עולמא" גם את עצמאותם בעניני ממון וגם חלק גדול מתפקידיהם וכוח-השפעתם והור-רידו אותם לדרגת שלוחה של הבירוקראטיה. כו-הגני האמונה נעשו עתה שמשי המדינה ודובריה, המצדיקים ריפורמה, ריאקציה, ליבראליזם וסוצי-אליזם, הכל לפי הנסיבות, על סמך אותם כתובים בכתבי הקודש ובאותן שיטות של פרשנות.

המדינה עצמה, נאבקה על קיומה בעולם שה-מעצמות האירופיות מושלות בו, אימצה לה צו-רות ונהלים אירופיים, ונסמכה בגיוסם ובהעלאתם של עובדיה יותר ויותר על אלה שהשכלתם והכ-שרתם נתנו להם את היכולת לספק את צרכי השעה — כלומר, על המיעוט הידוע לשון מער-בית, שיש לו השכלה מערבית כלשהי, וקנה איפוא משהו מדרכי אירופה בהתנהגות ואולי גם במח-שבה. מכאן ואילך הזהות מוגדרת והנאמנות נת-בעת במסגרת לאומית, ולא עדתית; הבקורת וה-שאיפה מתנסחות במונחים חילוניים ולא דתיים. במקום ספרי הקודש והספרים הקלאסיים באים ספרים חדשים להזין את העילית המשכילה והמו-שלת; עתונאים, עורכי-דין ומורי מכללות יורשים את מקום ה"עולמא"; הפוליטיקה, ולא התיאולוג-יה, נעשית מסד הטיעון וצורת הביטוי.

משני סוגים שונים מאד היו מפרשי האסלאם תמיד, עתים בניגוד זה לזה ובדרך כלל בזיקת גומלין זה עם זה. מצד אחד עמדו ה"עולמא",

למחצה אל ת'ורה (המהפכה) על יראת-הכבוד לפני הדת, וכעבור זמן קצר נמסר כי אותו מאמר גשתל על-ידי סוכנות המודיעין המרכזית של ארצות-הברית, וכי ההתנגדות אורגנה בעצה א-חת עם "האמריקנים, האנגלים, הירדנים, הסעודים, הציונים, וסלים חאתום". המהומה נמשכה, וב-11 במאי נידונו המחבר והעורך בבית-דין צבאי למאסר-עולם עם עבודת-פרך. עד שהא-פיל על בעיה זו משבר חדש בין סוריה לישר-אל, ואחריו באה מלחמת ששת הימים.

והיו גם מאורעות אחרים — פרץ התפילות ו-החרמות לאחר רציחות מצול במארס 1959, ה-תגובה שלאחר אחרי השריפה במסגד אל אקצא באוגוסט 1969, ההתנגשויות הגשונות בהודו וב-אינדונזיה — אשר הראו כי האסלאם עודנו קרי-את-הקרב רבת-העצמה ביותר, וכי למען האס-לאם, יותר מכל דגל אחר, נכונים אנשים להרוג וליהרג — ובלבד שידעו כי האסלאם, כפי שהם מבינים אותו, נתון בסכנה, ואינו רק מנוצל למט-רות פוליטיות, כפי שאירע לא אחת.

זה עיקר הבעיה. התגובה על פרשת אל אקצא מדגימה יפה את כוחו והגבלותיו של האסלאם כגורם פוליטי. זעם ההמונים המוסלמים על מה שנראה להם בתחלה כאיום על הדת היה עז וא-מתי — אך הנסיון להשתמש בזעם הזה למטרות מדיניות נכשל לחלוטין. סיבה אחת לכשלון זה היתה צביעותו הגלויה של הנסיון. המנהיגים המהפכניים הערבים לא הסתירו את כוונתם לע-שות את המטרות האסלאמיות כלי-שרת למטרות הערביות; השליטים השמרניים ניכר היה שהם דואגים יותר על הנפט באלאסקה מאשר על ה-אש באל-אקצה. סיבה אחרת היתה בלי ספק ה-הכרה שחדרה יותר ויותר כי המקרה הוא חסר-חשיבות — ביחוד לנוכח הטבח העדתי בהודו.

ג

האסלאם אינו נוח לניצול עוד, אך עודנו כוח — אפילו משדללה האמונה בו. יפה אמר ו. קאנטוול סמית על המשכילים המוסלמיים החד-

חכמים — מקבלים ברצון מונחים אלו, לנוחותם ולנוחות קוראיהם. דבר זה הוליד את האמונה המזורה אך השכיחה, כי הכוחות האוטנטיים וה-נחשבים בעולם המוסלמי ניתנים להצטייר ולהת-מיין על-פי מונחים מערביים גדושים כגון לאומ-נות וסוציאליזם, קידמה ומהפכנות — ואפילו, זו המופרכה שבמופרכות, מיזן ושמאל. התוצאות יש בהן כדי ללמדנו לא יותר מדין-וחשבון על תחרות ברידג' הכתוב בידי כתב-כדורגל.

אכן מזמן לזמן היה איזה מקרה, חסר-חשי-בות כשלעצמו, בא ומאיר לרגע את המציאות הממשית שמתחת למלל. ב-25 באפריל 1967 פירסם עתון הצבא הסורי גייש אל-שעב (צבא העם) מאמר מאת סגן-משנה אברהים חלאס, ושמו "האמצעים ליצירת אדם ערבי חדש". הדרך היחידה לבנין חברה ותרבות ערבית, כך טען המ-חבר, היא ליצור

אדם סוציאליסטי ערבי חדש, המשוכנע כי האלהים והדתות, הפיאודאליזם, הרכוש, העושר, הקולו-ניאליזם, וכל הערכים שהיו שולטים בחברה הקו-דמת אינם אלא פוחלצים בבתי-הנכות של ההיס-טוריה... יש רק ערך אחד: אמונה מוחלטת באדם החדש... הסומך רק על עצמו ועל פעו-לתו שלו... לפי שהוא יודע שסופו לאין מנוס הוא המוות ואחריו אין כלום... לא עדן ולא תופת... אין לנו צורך באנשים הכורעים ומש-תחיים ומבקשים חסד ורחמים...

וזו הפעם הראשונה שהרהורים כאלו באו בדפוס באחת מן המדינות הערביות המהפכניות. התוצאה היתה מהממת. האוכלוסיה הסורית הנפחדת כבר קיבלה עליה בהכנעה סידרה של תמורות נוקבות הן במדיניות והן בכלכלה: את דיכוי חופש הביטוי, הפיקוח על חופש התנועה, החרמת הרכוש. כל אלה עברו ללא תקלה — אך התקפה על האל ועל הדת בכתב-עת מטעם השלטון, זה היה קצה גבולה של קבלת-הדין, אלו היו הערכים האחרונים שעליהם היה עם מוסלמי מוכן לעמוד ולהילחם.

הממשלה נאלצה להיסוג מפני המתוחות וה-איבה הגוברת. ב-5 במאי נאסרו מחבר המאמר ועורך העתון. למחרת היום הכריז העתון הרשמי

לאכותי, השטחי, של ערכים ואידיאולוגיות חד-שיים. אלה הרוצים להבין לדרכי העמים המוסל-מים, חייבים ללמוד את האסלאם, בין לימוד פור-מאלי ובין פופולארי. חשוב להתבונן באסלאם; ואכן הנצרות, שכנתו הקרובה והגדולה של האס-לאם, מתבוננת בו זה ימים רבים.

ד

בימי עבר לא היה דרכן של תרבויות ודתות לגסות ולהתבונן התבוננות אוהדת בשכניהן וי-ריביהן. תרבות פירושה היה תרבות שלגו, וכל היתר הם ברברים. דת פירושה הדת שלגו, והי-תר כופרים. לפעמים היה סופר כהרודוטוס ביוון הקדומה, או ראשיד אל-דין בפרס של ימי הבי-נים, מתערר ברוב סקרנותו לחקור עמים רחו-קים ותרבויות זרות. אך מעטים, אם בכלל, הלכו בעקבותיהם. הצייליזאציה הראשונה שהחלה ל-התחקות על עמים אחרים לא כדי לכבשם או לה-עבירם על דתם, אלא רק כדי לדעת עליהם, היא זו של אירופה המערבית. עתה זכתה זו למחקים בחלקי תבל אחרים.

התבוננותם של נוצרים באסלאם נעשית זה מאות שנים. אמנם משפטים קדומים ואינטרסים שיבשו אותה לעתים קרובות, ובכל זאת הצמיחה זו ידיעה מקיפה ומדויקת הרבה יותר, הבנה מע-מיקה הרבה יותר, מהתבוננותם המקבילה של מוסלמים בנצרות.

לאירופה הביניימית היה האסלאם הבר-פלוג-תא הגדול, ולימודו היה דרוש מטעמים מעשיים. אחד מהם היה הפולמוס — להבין את הדת הירי-בה כדי להפריכה ולהחריבה. טעם אחר היה, לל-מוד. היו אנשים באירופה אשר, עם היותם נוצ-רים טובים, הכירו כי המוסלמים בספרד ובמזרח היו משכילים מהם במדע, ברפואה ובפילוסופיה. הם היו מעוניינים ללמוד מהם, והיו בהם שאפילו למדו ערבית לשם כך.

הפולמוס הדתי נגד האסלאם היה רווח בימי הביניים, ביחוד בימי המאבקים בספרד ובמזרח ה-קרוב, והרבה קונטרסים נכתבו כדי לשמור את הנוצרים מפני פיתויי האסלאם או כדי למשוך

שיים, כי הם מעריצים את "האסלאם בהיסטוריה יחד עם — או אפילו במקום — האלהים" ¹.

מעניין הדבר שרק שתי מדינות מוסלמיות, תורכיה ותוניסיה, ביטלו את הפוליגאמיה על-פי חוק. שתיהן לא תיחשבנה ל"מתקדמות" לפי ההגדרה המקובלת באפנה — אף ששתיהן היו ראויות לתואר זה במשמע קודם, ליבראלי יותר, של קידמה. כדבר הזה אין לומר על המדינות ה-מהפכניות, שהן שמרניות הרבה יותר בבחינה אינטלקטואלית וחברתית, ושגעשו בשנים האח-רונות יותר, ולא פחות, אסלאמיות בתודעת עצ-מן, הן בירת-הכבוד שלהן לפני דתן והן במנה-גן עם דתות אחרות. הלקח של אפריל 1967 גל-מד היטב, בשלוש השנים האחרונות נבנו בסור-יה יותר מסגדים מאשר בשלושים השנים הקוד-מות, וסופר ערבי נוצרי מתאר את רגשותיהם של הנוצרים המהגרים בזה הלשון:

הנוצרים אין להם עתיד בארץ הנעשית כל הזמן סוציאליסטית וטוטאליטארית יותר ויותר. לילדי-הם בבתי הספר מרביצים תורה הקובעת יותר ויותר מקום לאסלאם, ודתם שלהם בסכנה. מה סיכום לחזויק מעמד, כשדלתות הפקידות הציבו-רית והחברות המולאמות נעולות בפניהם, רכוש הוריהם בשלל מהם, ואין להם האפשרות לעסוק בעסק מכניס בתוך חברה שכמעט כל דבר בה נתון לשליטת המדינה? ²

גם כשמוסלמים אינם מאמינים עוד באסלאם, הם מקיימים לעתים מנהגים והלכי מחשבה אס-לאמיים. הנה כי כן, בקרב המארכסיסטים המוס-למים יש גם "עולמא" וגם דרושים, המגינים על האמונה ומכריזים מלחמת קודש (מהפכנית) על הכופרים (האימפריאליסטים). בשעה זו, ה"עול-מא" של המארכסיוזם נוטים למוסקבה, והדרושים לפקין או האוואנה. "אין אללה אלא אללה ומאו הוא נביאו!" אף כשהאמונה מתה, הנאמנות נש-ארת בחיים. אף כשהנאמנות נובלת, הזהות היש-נה נשארת, ועמה מכלול מישאלות והלכי-רוח ישנים, וזו הממשות היחידה מתחת למיכסה המ-

Cantwell Smith, *Islam in Modern History* ¹ (1957), p. 151

Religion in the Middle East (ed. A. J. Ar-² berry, 1969), I. p. 1.415

הישירה כגישה לא-צלחה ואף לא-נחוצה, לבשה המיסיונריות צורות אחרות — לעתים צורה אקו-מנית, לעתים צורת משאלה לעשות יד אחת כנגד אויב משותף, שהוגדר הגדרות שונות.

הטיפוס הקודם של מחקר האסלאם לשם פול-מוס והפרכה חוזר ומופיע במאה העשרים רק ב-מקום אחד — בברית-המועצות. בשנים הראשונות לאחר המהפכה היה הקו המכריע במחקר ה-סובייטי על הארצות המוסלמיות הצורך להפריך ולערער תנועות אסלאמיות ולאומניות בשטחים המוסלמיים של האימפריה הרוסית הקודמת, ול-הרוס את האסלאם כדי להכשיר ולהקל את מעבר העמים המוסלמים בברית-המועצות לקומוניזם. הספרות האנטי-אסלאמית שנכתבה במוסקבה בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים דומה במידה מרובה לזו שיצאה ממזרח אירופה המערבית בימי הביניים. הסברתם את האסלאם מיסודת על עקרונות עיוניים אפריוריים ומכוונת למטרות מעשיות, שייכת לספרות הפולמוס הדתי יור-תר מאשר למחקר. הרבה ממה שכתבים מארכ-סיסטם על האסלאם הוא ממין זה, אף שדברים הנכתבים מחוץ לברית המועצות מתוחכמים יותר מבחינה אינטלקטואלית, והמטרה הפולמוסית נכרת בהם פחות. המארכסיסטים בארצות מוסל-מיות נוקטים, מן הסתם מטעמים טכסיסיים, גיי-שה מעין זו של בילדרדיק כביכול, בהציגם את מוחמד כסוציאליסט בעומק לבו, כלי-שרת בידי חוקי ההיסטוריה האכזרים, ומבשר פוטנציאלי של הקומוניזם למוסלמים. גישה זו זכתה עד-כה בתמיכה מועטת, זולת בקרב האידיאולוגים הרשמיים של המשטרים.

פרט לעבודתם של קצת מארכסיסטים מערביים בעלי גישה ליבראלית יותר, הרי ספרות הפול-מוס, בין מארכסיסטית בין נוצרית, אין בה כמעט זכר לסקרנות או להרחק אינטלקטואלי — תכו-נה שנחשבה בעיני אלה לחטא, ובעיני אלה ל-משגה אידיאולוגי.

ה

לימים באה במערב במקום איש הפולמוס דמות חדשה, שנודעה בשם היוצא-דופן "מזרחן". מלה

מוסלמים לנצרות. ספרות זו גועה לימים, בשעה שהמשימה האחת נראתה מיותרת, והאחרת בלתי אפשרית. תחיה קצרה היתה לה בימי הכיבושים העותמאניים הגדולים, אך בדרך כלל, עם קץ ימי הביניים, לא נחשב עוד האסלאם באירופה הנוצרית ליריב אניטלקטואלי רציני. דבר זה בלט עוד יותר בתקופה שהעצמה הצבאית העותמאנית איימה איום רב על אירופה, והמדיניות החברתית העותמאנית שימשה פיתוי מסוכן לאיכרים באירופה.

הפולמוס האנטי-אסלאמי נמשך לסירוגין כהר-גים מיסיונריים ותיאולוגיים, אך אין לו חשיבות אלא במידה שהמריץ או שיבש את צמיחת המחקר במערב. אכן התיאולוגיה הוסיפה לשמש נקודת מוצא לאלה שנכנסו למחקר אקדמי של תרבויות המזרח ודתותיו, אף שרובם נשתחררו מן המשפטים הקדומים והאינטרסים של ימים קודמים. ואולם, בדיבור כולל, תיאולוגים ואף מיסיונרים מערביים העוסקים באסלאם שוב אינם מתכוונים — לפחות באופן ישיר — להעביר מוסלמים לנצרות. גישתם לאסלאם היא יותר ברוחו של המשורר והחכם ההולנדי וילם בילדרדיק (1756-1831) שטען כי "יש להביא את המוסלמים אל הנוצרי דרך הקוראן", על-ידי שיוכיחו להם כי "מוחמד היה נוצרי בלבד... כלי שרת בידי ההשגחה המיטיבה, ומבשר הישועה לפגנים ולמניכיאים".³ דעות דומות הובעו על ידי המיסיונר האנגלי צ'ארלס פורסטר, אשר ראה את האסלאם כתחנת-ביניים בין הנצרות לפגניות.⁴ "רק אם נודה בפה מלא במה שיש להם", אומר פורסטר, "נוכל לקוות להביאם לידי כך שיחשו מה שאין להם". לאחר שנטשה את ההתקפה

³ Brieven van Mr. Willem Bilderdijk, IV (Rotterdam, 1837), pp. 75-6; מובא אצל C.F. Piper, *Islam and the Netherlands* (Leiden, 1957), p. 16.

⁴ Charles Forster, *Mahometanism Unveiled* (1829), II pp. 365, 378, Cf. N. Daniel, *Islam, Europe and Empire* (1966), p. 33; Albert Hourani, "Islam and the Philosophers of History" in *Middle Eastern Studies* (1967), III pp. 223-5.

קצת פחות לפרסית. מעניין הדבר, שכמעט לא הושם לב לתורכית. למרות היותה הלשון הראשונה של העולם המוסלמי באותה עת, חסרונה היה שהיא לשון חיה, ולפיכך, כמו אנגלית, צרפתית וגרמנית, לא היתה ראויה לעיון מדעי.

ב. הסוג האחר היה מעשי, בעיקר חדשות מתורכיה, ובמידה פחותה מזו, מארצות מוסלמיות אחרות. הרבה ספרים נכתבו על האימפריה התורכית, משאביה, אוכלוסיתה, עצמתה הצבאית, וכמובן, בין היתר, דתה, לרבות הצורות השונות של הפולחן, הארגון והאמונה, שהיו מצויות בקרב עמי אימפריה זו. ספרות זו עיקר יניקתה מהסתכלות ישירה, ומטרתה לספק את הצורך במידע מעשי מדויק על שכנה זו, המסוכנת אך המעניינת, של הנצרות. אכן הדיון בשכנה זו עדיין היה בהיבט דתי, ולא לאומי, ואפילו שמות אֶתְנִיִּים כמו "תורכי" ו"מאורי" שימשו אז בדרך כלל במשמע דתי, כשמות גרדיפים למוסלמי. הנוצרים המזרחיים לא היו קרויים בדרך כלל אף באחד מן השמות הללו, ואילו אירופי שנתאסלם היו אומרים עליו ש"נעשה תורכי".

במרוצת המאה התשע-עשרה ניתנה דחיפה עצומה לחקר האסלאם באירופה. כמה גורמים חדשים סייעו לצמיחה רבה זו. אחד מהם היה השיטה ההיסטורית הבקרתית שפיתחו חכמים באירופה, וביחוד בגרמניה, לשם חקר תולדות יוון, רומא ואירופה בכללה. השימוש בשיטה זו לחקר ראשית תולדות האסלאם, חיי הנביא, יסוד החליפות, הכיבושים הגדולים של הערבים וכיוצא באלו, הצעיד את המחקרים הללו צעד רב קדימה והיה לבסיס למרבית הספרות שבאה אחר-כך, הן באירופה והן בעולם המוסלמי.

עוד גורם חשוב היה האַמְנִיצִיפּאצִיָה של יהודי אירופה, וכניסתם של תלמידי-חכמים יהודיים לאוניברסיטאות האירופיות. מראשית, תרמו חכמים יהודיים תרומה גדולה להתפתחות לימודי ערב והאסלאם — תרומה הנמשכת עד ימינו, עד כמה שמתירים זאת מושלים ונדיבים בעלי דעות פוליטיות. כעמיתיהם הנוצרים, היו רוב היהודים הללו בעלי רקע תיאולוגי, משעברו משיבות

זו מציינת באופן מטושטש מאד את נושא לימודיו של החוקר, ואינה מודיעה דבר על שיטתו או מטרתו. ברגיל, מקצועותיו היו תיאולוגיה ובלשנות, והכוח הדוחף אותו סקרנות מדעית — אף שההזדמנויות להתמכר לסקרנותו היו לעתים קרובות פרי צרכים מדיניים וכלכליים.

השלב החדש החל עם הריניסאנס, מתוך צירוף נסיבות נוח ומיוחד במינו. הסופרים הקדמונים, וביחוד הרודוטוס, נתנו את הדגם לחקר עמים רחוקים וזרים; המחקר החדש הכין את השיטה הפילולוגית שנדרשה ללימודים אלו; התפשטותה של אירופה המציאה את הטוות, את הצורך, ואת החומר.

בעוד אירופה מתפשטת בשני הקצוות, על פני הערבות והאוקיינוסים, התקדם האסלאם דרך הבלקנים בואכה וינה. לשעה נראָה היה כי תורכיה מאיימת על קיומה של הציוויליזציה האירופית — אך בה בשעה היה בשטחיה העצומים משום פתח סיכוי גדול ליזמת סחר אירופית. הן כאויב והן כשוק, היא היתה שדה-חקר חשוב.

והנה הפיחו הריפורמאציה והריפורמאציה הנגדית קנאת דת חדשה בעורקיה של אירופה. הפרוטסטנטים, וביחוד האוניטאריים, הראו זמן-מה ענין באסלאם — דת זו, שבאיבתה לריבוי אלים ופסילים נראתה קרובה במידת-מה לאַתְגֵר הפרוטסטנטי כלפי הקתוליות. נוספה על זאת האפשרות המפתה של ברית עם תורכיה נגד המעצמות הקתוליות. אף שלא יצא מזה דבר, השפיע הדבר במידת מה על צמיחת המחקר האירופי.

ספרות אירופה בעניני האסלאם למן המאה השש-עשרה היא משני סוגים בעיקר, בשתי גישות שונות מאד.

א. סוג אֶחָד הוא זה שאפשר לקרוא הלמדני, ששולטות בו התיאולוגיה והפילולוגיה, ועיקר התענינותו בכתבי הקודש ובקלסיקנים של האסלאם. את הקוראן ואת הספרות הערבית הקדומה למדו כדרך שלמדו בארצות אירופה את ספרי הביבליה ואת הקלסיקנים של יוון ורומא. תשומת הלב הגדולה ביותר הוקדשה לערבית,

עלית האימפריאליזם וגיבוש השלטון האירופי ברוב שטחי העולם המוסלמי. הארצות העיקריות שהיו מעורבות בכך היו בריטניה, המושלת בהוֹ-דו ואחר-כך בחלקים מן המזרח התיכון ואפריקה; צרפת, בצפון אפריקה ואחר-כך במערבה ובמרכזה; הולאנד, שהגיעה לשלטון במרבית דרום-מזרח אסיה המוסלמית; ורוסיה, שניצחה את העמים המוסלמים של הוולגה, קרים, הקוקוז, והממלכות המוסלמיות הקדומות של אסיה המרכזית. אלו היו ארבע המעצמות האימפריאליות העיקריות שחילקו ביניהן את עולם האסלאם. מלבד זאת, פיתחו גרמניה ואוסטריה זיקה קולוניאלית למחצה לאימפריה העותומאנית; ולימים משלה איטליה, במשך תקופה קצרה אך חשובה, בחלקים של אפריקה הצפונית והמזרחית.

לא אחת באים אנשי המזרח לקטר על מזרח-חנים, שהם משרתי האימפריאליזם, ושעבודתם נועדה לשמש את צרכי המושלים, הסוחרים, הדיפלומטים, הסוכנים והמיסיונרים. קטרוג זה אינו חסרי-יסוד, ותוספת חיזוק נמצאת לו כל אימת שהמזרחן עצמו מופיע באחד מן התפקידים הללו. באימפריה האירופית היחידה, המושלת עד היום בארצות מוסלמיות, היינו רוסיה, רומים מדעי המזרח במפורש ובגלוי למטרות ולאינטרסים של המדינה.

ואולם האשמה זו דחוקה היא עד לגיחוך, אם היא באה כהערכת המניעים שדחפו את האדם המערבי, יחיד עד היום הזה בקרב האנושות, לעסוק בחקר תרבויות זרות. האימפריה והמסחר אפשר המריצו גם הכשירו לימודים אלו; אך הלו — בחברות בנות-חורין — לא כיוונו אותם. ה-מיסיונר המומחה הקולוניאלי מילאו בדרך כלל אך תפקיד מיצער בהתפתחות חקר האסלאם במערב, ועבודתם, בחריגים מעטים מאד, לא זכתה לכבוד והשפעה בקרב חכמים. עיקר ההתקדמות היה פרי עבודתם של אנשים שפעלו מכוח החפץ לדעת ולהבין, וששיטותיהם היו שיטות המחקר הבקרתית. רובם היו מורי אוניברסיטה, בלתי תלויים באינטרסים האימפריאליים והמסחריים הגדולים, ולעתים מנוגדים להם.

ובת-י-מדרש לרבנים אל חקר הערבית והאסלאם. אך הם נשתנו בכמה בחינות חשובות מעמיתיהם הנוצרים. תלמיד-החכם יהודי, להבדיל מרבים מעמיתיו הנוצרים, לא היו לו כוונות מיסיונריות, או כיסופים למסעי-הצלב או זיקה לשאלה המזרחית. הוא היה פטור ממורשת הפחדים, משפטי-הקדם, והעכבות ששיבושו תדיר את המחקר הנוצרי.

נהפוך הוא, בשתי בחינות חדשות היתה לו נטיה אוהדת לנושא לימודיו. אחת היתה מעשית וממשית. העברית והערבית הן לשונות קרובות; היהדות והאסלאם הן דתות אחיות, והרה"ב צדדים דומים יש בהן. ההבראיסט אפשר היה לו ללמוד ערבית, והבקי בתלמוד אפשר היה לו להבין את החוקים הקדושים של האסלאם, ביתר קלות ואף ביתר אהדה מעמיתיו הפרוטסטנטים או הקתוליים.

היתה עוד סיבה לאהדת היהודים לאסלאם. בתקופה זו התחילה האנטישמיות הגזעית יורשת את מקום הנוסח הישן של אנטי-יודאיזם בנצרות, והיהודי לא הותקף עוד ככופר (האשמה שאינה ראויה למאה נאורה כמאה התשע-עשרה), אלא כנחות בנזע, כנכרי אסיאני באירופה. ומש-נאמר ליהודי כי הוא שמי ומזרחי, נשא עיניו לסעד ונחמה אל בני שם ושאר בני מזרח — אולי כדרך שכושי אמריקני ישא עיניו בימינו אל אפריקה ואף אל אסיה, ובאותה מידת צידוק בשני המקרים. אף שזיקת קירבה זו רובה היתה דמיונית וכולה ללא גמול, הרי סייעה לא מעט לעורר אהדת יהודים לאסלאם ועניינם בחקר ה-אסלאם. תלמידי-חכמים יהודים היו עם הראשונים שניסו להציג את האסלאם לפני הקוראים באירופה כדרך שהמוסלמים עצמם רואים אותו, וכן להדגיש, להכיר, ולפעמים גם לפאר את הישגיה וזכויותיה של הציוויליזציה המוסלמית בימי זהרה.

ההתפתחות העיקרית במאה התשע-עשרה שהשפיעה על צמיחת מדעי המזרח היתה כמובן

שון לערביסטים האנגלים הגדולים, שעבד באוכ-ספורד בימי מלחמת האזרחים, מצא כנגד החלי-פות של אל מאמון, הקבלות בהתנגשות הכוחות והדוקטרינות שראה סביבו; חוקרים אירופיים במאה התשע-עשרה הבחינו זרמים של ליבראל-יות ולאומיות במאבקים הדתיים והכיתתיים של האסלאם הקדום; חוקרים של המאה העשרים, הצופים באספקלריה של ההיסטוריה, רואים שם תמורה כלכלית וסכסוך חברתי — ופונים לשי-טותיהם החדשות של אנשי מדעי החברה כדי ל-סייעם בהבנת הדברים.

האירופים הראשונים שהעלו הכללות על החב-רה המוסלמית מתוך הסתכלותם היו — שלא ב-מפתיע — נוסעים. רב-ההשפעה שבהם היה בלי ספק פראנסואה ברנייה (François Bernier, 1620-1688), רופא וחוקר-טבע צרפתי שעשה שתי-עשרה שנה בהודו ותקופות קצרות יותר בסוריה ומצרים. מלבד תיאורו את החברה האס-לאמית, ניסה ברנייה לנתח את סיבות עניותה ונחשלותה באמנות, במדע, ובחקלאות. הוא מצא את ההסבר בהעדר רכוש קרקעי פרטי ובתפי-סת הקרקע בידי השליט, דבר שהביא, במישרים או בעקיפין, לידי חברה קופאת ומשטר דספוטי⁵. רעיונותיו של ברנייה השפיעו על סופרים רבים אחריו, ביחוד על מונטסקייה; גם קארל מארכס קיבל אותם, וכך נעשה ברנייה, יחד עם אדם סמית והתועלתנים האנגלים, לאחד מאבות התו-רה המארכסיסטית על "אופן הייצור האסיאני".

צרפתי אחר, בעל נטיה פילוסופית, וולניי ה-מפורסם (Volney, 1757-1820), עשה שלוש שנים במצרים ובסוריה. שלא כרוב הנוסעים, אין הוא אומר לנו כלום על מסעיו והרפתקותיו שלו. תחת זאת הוא מתאר, דרך שיטה וברוב פרטים, את מצב הארצות שביקר, ובוחר את סיבות הדב-רים שהוא מתאר. הוא מצייר תמונה קודרת — של עוני ופחד, בערות ונחשלות, עריצות, שוד וחוסר בטחון ורפיון-ידיים כללי הנפסק רק על-

הראשון במדעי החברה שנתן דעתו על האס-לאם הוא מדע ההיסטוריה. אנשי מעשה כתבו (או יזמו) ספרי היסטוריה על תורכיה העותמא-נית, המעצמה המוסלמית הגדולה האחרונה שנש-ארה; תלמידי-חכמים בדקו את שרשיהן וראשית תולדותיהן של הדת והקהילה המוסלמית. הרא-שונים כתבו חיבורים, שבימינו יש בהם עניין רק במידה שהם בני זמנם ומכלי ראשון; האחרו-נים הגיחו יסודות למסורת גדולה — ונמשכת — של מחקר.

אמרו שדברי ימי הערבים נכתבו במערב בעי-קר בידי היסטוריונים שאינם יודעים ערבית ועל-ידי ערביסטים שאינם יודעים היסטוריה. אם נו-סיף פרסית, תורכית, ועוד קצת לשונות לנוסחה זו, הרי הדברים חלים על תולדות האסלאם כו-לו. אפילו עכשיו יש להודות, ויהיה המחיר מבחי-נת כבוד המקצוע מה שיהיה, כי רמת הכניסה ו-ההישג בלימודי המזרח התיכון נמוכה היא במי-דה ניכרת מאשר במדעים אחרים, שלומדיהם מרובים יותר. ובכל זאת היתה התקדמות; ובמ-שך המאה ומחצית המאה האחרונות הוסיפו כמה וכמה חוקרים שהיו גם היסטוריונים וגם מזרחנים תוספות של ממש להבנתנו בתולדות האסלאם — ולא רק להבנתנו שלנו, אלא גם של המוסלמים עצמם.

ז

גם בכתבם על העבר, ההיסטוריונים הם אסירי זמנם — בחומר שבידם ובשיטותיהם, בתפיסותיה-ם ובהתענינותם. ההיסטוריונים של האסלאם הקלאסי לא ילכו שלא להיות מושפעים מן האס-לאם בן-זמנם שראו בעיניהם, וביחוד מאותו חלק של העולם המוסלמי שנקלעו לתוכו על-ידי ה-נסיבות, האישיות והלאומיות. הנה כי כן הגיעו חוקרי אסלאם בריטיים, צרפתיים, רוסיים, או גר-מניים לראות את האסלאם בכסות הודית, צפון-אפריקנית, אסיאנית מרכזית, או עותמאנית מאו-חרת. בשאלותיו שהוא שואל ובתשובותיו שהוא מוצא, מונחה ההיסטוריון על-ידי העיסוקים וה-הדגשים של זמנו וסביבתו. אדוארד פוקוק, הרא-

⁵ François Bernier, *Histoire de la dernière révolution des états du Grand Mogol* (4 vol., Paris 1670-71).

הערכות אלו, ואחרות שיש בהן ראיית-הגולד כיוצא בה, מעמידות את סלייד בשורה אחת עם בורק וטוקויל כנביא שמרני של חורבן ראדי-קאלי.

הללו — שני פילוסופים צרפתיים וספן אנ-גלי — הם רק שלושה מן הטובים שבנוסעים אשר חזרו מן המזרח להאיר את עיני בני ארצם בעיני האסלאם. כתביהם סייעו, עוד יותר מכתבי ההיסטוריונים, לעצב את צלמם של האסלאם והציוי-ליזאציה האסלאמית, כהשתקפם במחשבה ובמח-קר של המערב.

ח

למן המאה השמונה-עשרה ואילך יש בפי רוב ההוגים המדיניים והחברתיים דברים לומר על שכנתה הקרובה ביותר של הנצרות. בצרפת דיב-רו מונטסקיה וולטר על רעיונות ומוסדות; ב-גרמניה דנו הרדר והגל בהשתמעויות הפילוסופ-יות העמוקות יותר; באנגליה נתן בורק דעתו על האופי המשפטי והמדיני של המימשל המוס-למי כפי השפעתו על פרשת ז'ורן הייסטינגס, ואי-לו אדם סמית, ריצ'ארד ג'ונס ומיל, הקשיש וה-צעיר, עמדו על המיבנה הכלכלי והחברתי של האימפריות המוסלמיות. במרחק-מה אחרי אלה באו שפנגלר, טוינבי ושאר בעלי המטא-היסטור-יה, כפי שקוראים לזו עתה, אף שהשם קאטא-היסטוריה אולי יפה יותר לפרי עבודתם.

בהקשר זה אולי ראוי להזכיר בדרך אגב עוד קבוצת כתבים אחת, אף שזיקתה לנושא הנידון מיצעה בלבד. בספרות הפקפוק והלקאת-עצמו⁶ שנעשתה חלק מהותי מן המסורת המערבית. מש-מש המוסלמי — וכמוהו שאר לא-מערביים — כ-עין דמות-דגם, או ביתר דיוק גולם של בעל-אוב, בעל תפקיד קבוע שהוא משמיעו בדו-שיח על טהרת המערביות. כל זה אין לו ולא כלום לא עם האסלאם ולא עם המדע; והוא מסייענו להבין את האסלאם לא יותר משיועילו לנו "מס-

ידי פרצי-פתאום של אלימות חסרת-תכלית. זול-ניי דחה את התיאוריה, שהיתה רווחת בזמנו, כי פגעים אלו הם פרי האקלים והשפעתו על האופי. השורש האמיתי, הוא טוען, געוץ במוסדות החב-רתיים — במימשל ובדת, כשרוע שלטונו של זה מסתייע בתורה הקוויאטיסטית של זו. וולניי, ש-כתב שוב אחרי המהפכה הצרפתית, היה בעל אופטימיות וסבר כי מה שקלקלה העריצות תתקן החירות. הנחשלות החברתית היא מעצור זמני במיצעד הקידמה, אשר התמורה והריפורמה יגב-רו עליו.⁶

דעה אחרת היתה, כעבור מחצית המאה, לא-דולפוס סלייד (Slade, 1804-1877), קצין ימי בריטי ששהה בתורכיה בימי הריפורמות הגדולות של הסולטאן מחמוד השני ויורשיו. ספריו לא זכו לתשומת-הלב שהיו ראויים לה — במקצת ודאי משום צורתם כרשומות אישיות נוסח ישן, ואולי עוד יותר משום שמימצאיהם עמדו בסתי-רה לאורתודוכסיה הליבראלית של הזמן. להב-דיל מרוב המשקיפים האירופיים, לא היה סלייד משוכנע בחטאותיו של המשטר הישן ובמעלותיו של המשטר החדש. צופה בקרתי אך אוהד, הוא ידע את חסרונותיו של הסדר הישן, אך מצא בו הרבה דברים מעוררי התפעלות. בהכירו בצורך להביא שינויים, הוא מגנה את החיפזון חסר-ההבחנה שבהפעלתם, ומראה איך הריפורמה ה-ליבראלית, בפוררה את החברה המסורתית, עלו-לה להביא לידי אבדן חירות. האצולה החדשה שעלתה על כתפי הריפורמות היא חמדנית, אלי-מה ומושחתת. "האצולה הישנה, פתוחת-יד ובו-בזנית, ישבה באחוותיה; תנוריה לעולם לא היו צוננים; דודי הפילאף שלה לעולם לא היו רי-קים. אחוזתה של האצולה החדשה היא המדינה"⁷.

⁶ Volney, Voyage en Egypte et en Syrie (1787; אנגלית 1787); Les Ruines, ou Mé- ditations sur les révolutions des Empires (Paris, 1791).

⁷ A. Slade, Turkey and the Crimean War (London, 1867), השווה B. Lewis, "Some English Travellers in the East, Middle East- ern Studies (1968), IV pp. 303ff.

⁸ השפעת הלך-רוח מערבי זה על הדו-שיח בין חוקרי אסלאם למסלמים נידונה במאמרו של ג. א. פון גרינבאום בקובץ Middle Eastern Studies גרינבאום (1970), VI, M. 127-149.

ויליוזאציה המוסלמית, שמקורה הליסטי, מקומה יכירנה עם הנצרות ולא עם אסיה ממש. עוד בעלי הלכות חברתיות — כגון פארטו, לה פליי, ברייזינג, דירקהיים — העמידו תלמידים בקרב ה-מזרחנים, וכן עשו מלומדים אחרונים, בעיקר רו-ברט רדפילד משיקאגו.

ט

מקרה אחד יש בו ענין מיוחד — קארל מארכס. הניתוח המארכסיסטי של האסלאם היה, בקווים כלליים, משלושה סוגים. אחד מהם היא הדוקט-רינה על אופן-הייצור האסיאני. זה הותה בחטף בידי מארכס ואנגלס, אגב הודייה צנועה שמער-כת הקאטגוריות שלהם השאולה מן הקורות באי-רופה אפשר אין תחולתה אוניברסאלית. לימים נתעסקו בה סכולטיקנים מארכסיסטיים, אשר על ידי צירוף פיסקאות או אפילו משפטים יחידים שנכתבו בזמנים שונים, מהם במכתבים, בטיטות ובמאמרים בעתונים, הצליחו להרכיב שיטה סד-רה של הגות מפי הגבורה. עיקר הדיון באופן הייצור האסיאני נסב על סין, קצתו על הודו; העולם המוסלמי לא זכה לתשומת לב. ואולם בזמן האחרון פשט הגל האחרון של התחדשות הענין בענף זה של המארכסיזם והגיע לתורכיה, ושם ניסו כמה כלכלנים צעירים לגלות את אופן-היי-צור האסיאני באימפריה העותומאנית.⁹

אופן הייצור האסיאני, שאין בו בעלות פרטית על הקרקע וממילא אין מלחמת מעמדות, רק גי-גוד פשוט בין המון האוכלוסיה המפוחד ובין הביורוקראטיה החובקת-כל של המדינה, זהו א-חת ההבחנות המדויקות ביותר של מארכס — לא בתור היסטוריה, אלא בתור נבואה. משום-מה סלד סטאלין מן התיאוריה על אופן הייצור האסיאני, ולמעשה נידה אותה בשנת 1939. מאז הוכרחה אנשי המדע הסובייטי לשבץ את תולדות האסלאם לתוך הרצף המוסמך של אפני הייצור

עי גוליבר" או "המכתבים הפרסיים" של מונטס-קיייה לדעת את מדע הכרטוגראפיה או להכיר את פרס — והרבה פחות להרחבת דעתנו.

כמה וכמה ממניחי היסודות למדעי החברה ה-מודרניים פסקו פסוקם על האיסלאם. בעיני או-גוסט קונט היה האסלאם, בדומה לנצרות, מיושן, דבר של ימי הבינים, שנגזר דינו לפנות מקומו לדת החדשה של הפוזיטיביזם המדעי. הוא עקב בהתענינות אוהדת אחר הריפורמות העותומניות, והיתה לו השפעת מה על התורכים הצעירים של הדור הבא, אשר את סיסמתם "אחדות וקידמה" סיגלו להם מ"סדר וקידמה" של קונט. מאכס ובר מת בטרם צירף את האיסלאם לשאר הדתות שב-חן בחינה מדוקדקת, אבל במקומות רבים בכת-ביו נמצא עדויות מרובות למחשבתו על האס-לאם, שהושפעה הרבה מכתביו של יוליוס ולהאו-זן. לקארל מארכס, בדומה לעוד ויקטוריאנים, נצטיירה האימפריה העותומאנית בעיקר לאור שאלת המזרח, ומן הערבים הסיח דעתו לגמרי. עם זה הקדיש מידת מה של תשומת לב להודו ולדרום מזרח אסיה, והיתווה בקווים כלליים את התיאוריה של אופן הייצור האסיאני, שאחרים פיתחו אותה אחר-כך.

כצפוי, מפאת המידע הבלתי-מספיק והבלתי מדוייק שעמד לרשותם, היתה תרומתם של הא-בות-המייסדים של הסוציולוגיה להבנת האסלאם בעלת ערך מוגבל — אף שקצתם, בייחוד קונט, דירקהיים, וכן גוסטאב לה בון ואדמונד דמולן שאין להם חשיבות יתרה בדרך כלל, היתה להם השפעה ניכרת על סופרים מוסלמים. יתר משמ-עות יש לעובדה שהמריצו את המזרחנים להר-חיב, ולעתים קרובות יותר להפריך את קביעותי-הם הספציפיות, וחשוב מזה — להסתייע במוש-גים ובשיטות שלהם לארחות חקירה חדשים. מ-ראשית המאה הלכו לא מעט מחוקרי האסלאם בד-רך זו. הנסיך קטאני, תלמיד של קונט, ניתח גי-תוח פוזיטיביסטי את דרך חייו של הנביא ואת ראשית האיסלאם. קארל היינריך בקר, ידיד של ובר וטרלשט, ניסה להוכיח כי האסלאם אינו על-פי טבעו עויין להתקדמות כלכלית, וכי הצי-

⁹ בסוגיה זו של מחלוקת עיין מחקרו המצויין של ג'יאני סופרי: *Il Modo di produzione asiatico: Storia di una controversia marxista* (Turin, 1969).

הקדום, בגלל חטא קל יותר, אי-התאמה לעדותן של העובדות. נסיונותיהם של מורוזוב, קלימו-ביץ וטולסטוב להוכיח כי מוחמד לא היה ולא נברא נדחים גם הם. לדעתו של בלאייב בא-ה-כוח המניע באסלאם מבורגנות הסחר בעלת הע-בדים במכה ומדינה, שקמה בתוך קהילה פרי-מיטיבית מתנוונת. הקוראן, אשר, לדעתו, נרקח אחרי מות מוחמד, מבטא את האידיאולוגיה הח-דשה, בהצדיקו "אי-שיוין ברכוש, עבדות ופיתוח החליפין". "אללה שהוא בעל-עבדים מתואר כ-סוחר טיפוס, בשקפו את כל תווי דמותה של קהילת הסוחרים במכה". רק אחר הכיבוש, ובצל החליפות, בא משטר פיאודאלי קדום במקום הייצור בידי עבדים. המטרה העיקרית של הח-ליפות הקדומה היתה "להבטיח בכוח מוויין את שעבודו הכלכלי של הרוב העמל למיעוט העשיר". בלאייב מעיר כמה הערות מעניינות, ואף מעו-רות מחשבה, על ההיסטוריה הכלכלית והחבר-תית של החליפות הקדומה — המוגשות, כמובן, לא כהשערות אלא בודאות שלא נודעה כמוה ב-מדע המערבי למן הריפורמאציה.

מטרתה של כתיבה זו והדומה לה היא פולמו-סית ביסודו של דבר: להפריך, ולא להסביר, אמונות מוסלמיות, ולהבאיש ריחה של כל דעה על עברו של האסלאם שיהיה בה כדי לפרנס את הגאווה המוסלמית ולעודד התנגדות לשלטון ה-סוביטי בארצות המוסלמיות. בימים קודמים היו מטרות כאלו לבגד עיניהם של כמה היסטוריונים קולוניאליים בריטיים, צרפתיים והולנדיים — אף שהללו לא היה להם מעולם היתר להשתיק את אלה שהתנגדו להם. בזמן האחרון נעשו כמה נסיונות בחקר מארכסיטי של האסלאם, שהם בעלי צביון תועמלני גס פחות, על-ידי חוקרים כגון י. פ. פטרושבסקי ברוסיה ומאכסם רודינסון בצרפת, ביחוד בספרו של האחרון "האסלאם וה-קפיטאליזם" (1966). מ. רודינסון מכריז על אי-האורתודוכסיה שלו, ופוסל את הדברים הקרויים בפיו מארכסיוזם וולגארי, מארכסיוזם למחצה, פס-בדו-מארכסיוזם, מארכסיוזם פראגמאטי, מארכסיוזם פילוסופי, ומארכסיוזם מוסדי. הוא אפילו קובל על

השונים, הקדום (של העבדים), הפיאודאלי וה-בורגני. הרבה שקלו וטרו, כיצד בדיוק ייעשה הדבר. דוגמה טובה של ספרות זו, מאת פרופ' א. א. בלאיאב המנוח, ניתנה בזמן האחרון בל-שון האנגלית¹⁰.

בהקיפו את הזמן מן המאה החמישית עד העשי-רית, נותן לנו הספר הסבר סוביטי אורתודוכסי בגירסה מתונה פחות או יותר, לשליחותו של מוחמד ולעלית האסלאם, בעירוב אופייני של נאמנויות, תפיסות ותכליות. הסלאוים מופיעים הופעה קצרה כהללו אשר "ההמונים העמלים" של האימפריה הביזנטית רואים בהם את "בעלי ברי-תם ומושיעיהם". הסבל ללא קץ, המרץ ללא חסד, ו"הפעילות הייצרנית של ההמונים העמ-לים" מונגדים כיאות לצביעות, לאכזריות ולנוו-לות הכללית של מנצליהם המלכותיים, הפיאודא-ליים והדתיים. אימי הכיבוש והשלטון הערבי ב-אסיה המרכזית מודגשים במיוחד, כדרך שהרבו היסטוריונים צרפתיים מן הדור הקודם לתאר את ההרס שזרעו הפושטים הערבים באפריקה הצפונית — ובלי ספק מאותם הטעמים.

לא הפחות מענין בספרו של בלאייב הוא הח-לק של סקירת העבודה המדעית הקודמת ברא-שית כל פרק. סקירות אלו דנו במחקר המערבי והסוביטי (את המחקר הערבי והמוסלמי הן פוט-רות כחסר-ערך או לכל הטוב כמישני). רק שני ערבים, בנדלי גיזוי ואמיל תומא, שניהם מארכ-סיסטים, זוכים לאיזכור מיוחד. בין ההיסטוריונים המערביים של הערבים מוחזקים קלמנט יוארט (Huart) ופיליפ חיתי טובים ביותר, ולשבתים רבים זוכה גם החוקר הבלגי הישועי אנרי לאמנס. עיקר עניינם של החוקרים הסוביטיים הוא כיצד לשלב את ההיסטוריה האסלאמית לתוך המסגרת הנתונה, והקבועה מראש. בלאייב דוחה את ה-תיאוריה "הקפיטליסטית-סוחרית" על שרשי ה-אסלאם, כ"מתנגדת במפורש ליסודות המארכסי-זם-לגיניזם", וגם פוסל את ההסבר "הפיאודאלי

¹⁰ E.F. Belyaev, *Arabs, Islam and the Arab Caliphate in the Early Middle Ages* (New York, London, Jerusalem, 1969)

שיטות שפותחו לחקר חברות פרימיטיביות ונב-
ערו.

האנתרופולוגים שעבדו בארצות המוסלמיות
גזרו בדרך כלל מהכללות על האסלאם. היה זמן
שסירבו, כמעט באופן עקרוני, להודות בקיומם
של עדויות ספרותיות ואף של מחקרים המיוס-
דים על עדויות כאלו. בזמן האחרון הכירו בשכ-
רם — ובסיכונם — של מחקרים ספרותיים והיס-
טוריים, ובדרך כלל העדיפו לוותר על השכר וב-
כך להתחמק מן הסיכון.

הסוציולוגים התקשו יותר מן האנתרופולוגים
להשתכנע כי העדות הספרותית של חברת יוד-
עת-ספר אין בה מן הענין למחקריהם. זמן רב
הניחו בחששות את הסוציולוגיה של האסלאם
למזרחן, אשר בוטח בחרבו הבלשנית לקלוע אל
המטרה ולשמרו מדחי, קרב אל הסוציולוגיה ו-
ההיסטוריה, אל התיאולוגיה והספרות, באותה
מידה של הכשרה.

שלב חדש החל בשעה שאנשי מדעי החברה,
שהוסיפו לעסוק בעיקר במקצועם, קנו ידיעה
לשונית והיסטורית מספקת כדי להעשות מומחים
אזוריים ראויים — ראויים בעיני אלו אשר הקרי-
טריונים שבידם הם לשוניים והיסטוריים. הללו
עדיין הם מעטים מאד, ובדרך כלל קנו את צירוף
הזימנות הנדיר שלהם בזכות נסיבות אישיות —
הזדמנויות מקריות של לידה, מלחמה ותעסוקה.

משום כך ספרו של פרופ' קליפורד גרץ
(Islam Observed, 1968) הוא יצירה של אומץ-
לב ושל ייחוד-סגולה. בהיותו אנתרופולוג בעל
נסיון-שדה במארוקו וביאווה, עלה על דעתו
הרעיון המעניין לחקור ולהשוות את התפתחותו
ומצבו של האסלאם בשתי ארצות אלו בשני קצו-
תיו של עולם האסלאם. במבט ראשון, זוהי גישה
מוזרה. מה, ישאל השואל, יוכל צופה מוסלמי
ללמוד על הנצרות אם יבוא להשוות דרכי קיו-
מה של אמונה זו, נאמר, בקליפורניה ובחבש?

יש שתי תשובות לשאלה זו. האחת היא שמש-
קיף מוסלמי בעל מידע, כושר הסתכלות וקפידה
אמנם יוכל ללמוד הרבה על טיבה של הנצרות

אי-הדיוק בשימושו של מארכס במונח "פיאודא-
לי", וחושב כי זה אינו מתאים לחברה האסלאמית
של ימי הביניים. אף על פי כן הריהו מארכסיסט
שומר-מצוות וטורח הרבה בויכוחים בתוך המחנה
המארכסיסטי ובבעיות של הסבר ההיסטוריה ה-
חברתית והכלכלית של האסלאם במונחים מארכ-
סיסטיים.

מלבד המארכסיסטים יש רבים שהם שותפים
לשתי הנחות-היסוד — ראשית, שיש איזה מית-
וזה או רצף אוניברסאלי של התפתחות כלכלית
וחברתית, ושנית, כי אפשר להתקין דגם או תקן
של התפתחות זו על-פי הנסיון המערבי, שיתרונו
הוא כי נחקר יותר מכל נסיון אחר, וכי הוא
שלנו. שתי ההנחות מוקשות הן.

זה כמה זמן מורכבת תרומתו של מדע החב-
רה לחקר האסלאם מפוסקים שפוסקים — לרוב
על סמך מידע גרוע — המכלילים הגדולים, ומת-
שובות או תגובות מפי מזרחנים — לרוב בלשנים
והיסטוריונים — הקוראים את כתביהם. השלב ה-
בא הגיע משהתחילו חוקרים שהוכשרו במדע מ-
מדעי החברה לעסוק במישרים ומכלי ראשון ב-
בעיות אסלאמיות, ולצאת לעבודת שדה בארצות
האסלאם. דבר זה התרחש בהדרגה.

המימשל האימפריאלי החשיב מדרך הטבע ב-
מיוחד את האתנוגרפיה, שערכו לעניין זה נהיר
לכל קוראי "קים" של ריצ'ארד קיפלינג ו"סובי-
טסקאיא אתנוגרפיה". באימפריות של בריטני-
יה, רוסיה, צרפת והולנד חוברו סקרים ומונוגרפ-
יות אתנוגרפיים רבי תועלת, שעסקו במנהגים
שבטיים ומקומיים, בפולחני קדושי המקום, באח-
זות דתיות ועוד ועוד. רובם של אלו היו תיאור-
יים גרידא, והשיקול העיוני היחיד, אם רשאים
אנו לראותו כך, היה צורך המינהל האימפריאלי.
במרוצת הזמן ירשו את מקומה של האתנו-
גרפיה התיאורית מחקרים אנתרופולוגיים במס-
פר ניכר. בדרך כלל אלו מחקרים בפרטים — כפר
בתורכיה, שבט בערב, כת בצפון אפריקה, וכיו-
צא בזה. עד הזמן האחרון נעשו הללו לרוב ב-

אתם, ועיון מעמיק בציויליזאציה אחרת להס־ברתם. רוב הפתרונות המוצעים לבעיה מיוסדים על הנחה או שתי הנחות שהן מפקקות: כי אפשר לו לאיש מדעי החברה לקנות בזמן קצר "ידיעה שימושית" בלשון מזרחית בשיעור מספיק לצרכיו, ושההיזקקות למודיעים ומתרגמים יש בה תחליף נאות לגישה ישירה אל המקורות. קצת ענפים של הציויליזאציה האסלאמית, כגון האמנות והאדריכלות, ניתנים ללימוד בלא זיקה מרו־בה לטכסטים. אך רובם זרועים מוקשים ופחים ללומד שאינו גוהר ומרהיב להיכנס לתחום זה בלא שליטה בלשון שבה כתובים המקורות הדרו־שים לו, ושבה חושבים, כותבים ומדברים בני העם אשר את חייהם ומעשיהם בא לחקור. רוב השיטות החדשות במחקר־שדה של מדעי החברה נדרשים לאחד משני מצבים: או שהחוקר עוסק במיגור של הציויליזאציה שלו עצמו, אשר ריק־מתה ההיסטורית והתרבותית ידועה לו כחלק מהשכלתו וגידולו; או שהוא עוסק בחברה פרי־מיטיבית, שאפשר להתעלם בה מן העדויות ההיסטוריות והספרותיות, משום שאינן קיימות. הבעיה שעדיין לא התמודדו עמה היא זו של מחקר־שדה בחברה היסטורית, יודעת־ספר, שהיא שונה מזו של חוקר־השדה עצמו. זוהי לפי הנראה לי, הבעיה היסודית הטעונה פתרון לפני שיוכלו מדעי החברה לתרום תרומה יעילה ואו־טונומית באמת ליתר הבנה באסלאם.

ממחקר כזה, ביחוד אם הוא יודע לדבר ולקרוא גם אנגלית וגם אמהארית. שנית, וזה חשוב יותר, שהאסלאם עוד לא נתפצל כפיצול שבא על הנצ־רות במאות השנים האחרונות. האסלאם נמצא לא רק מבחינה כרונולוגית, במאה הארבע־עשרה שלו, ולא במאה העשרים; עוד לפני תהליכי הריפורמה והחילון ששינו ופילגו את העולם ה־נוצרי שהיה מאוחד לפנים. בזמן החדש עוד נתחזקה הזהות האסלאמית על ידי תוספת נסיון משותף — חדירתם, השתלטותם, ואחר־כך (ל־רוב) פרישתם של קולוניאליסטים אירופיים.

ברי שאיש מדעי החברה יכול לתרום תרומה רבה לחקר האסלאם, ושיש דברים רבים, בזמן הקדום והחדש, אשר רק הוא יוכל, ביומנות המ־יחדות למקצועו, ללמוד ולהסביר. אנשי מדעי החברה, או היסטוריונים הנעזרים במדעי החברה, כבר תרמו תרומות מובהקות וחשובות לחקר ה־אסלאם, ויתכן כי שתילי־כלאים אלו עוד יצמיחו פירות שישוו לאלו של המזרחנות האירופית ל־אחר הריניסאנס, הריפורמאציה, ותור־הזהב הבל־שני במאה התשע־עשרה.

אך בטרם יוכל הדבר להתרחש יש להתגבר על כמה קשיים. המוצלחים שבחכמי זמננו הנזקקים למתודה הסוציולוגית הם אלה ששימשו כל־צרכם בבלשנות. האחרים עומדים לפני הבעיה, כיצד להבין חברה שמקורות הלימוד שלה כלואים בכתב נכרי, מחייבים שליטה בלשון שונה לקרי־